

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.6

UDK 323.1:321.001(497.11)

Teritorijalna autonomija i nacionalne manjine u Srbiji

Sažetak

U ovom radu bavim se zahtevima nacionalnih manjina za teritorijalnom autonomijom. Početkom devedesetih godina 20. veka partije nacionalnih manjina su u političkim programima detaljno razradile zahteve za uspostavljanjem teritorijalnih autonomija, a u radu ću pokušati da odgovorim da li je došlo do promene u zahtevima za teritorijalizacijom etničnosti. Na početku ćemo analizirati teorijska obrazloženja teritorijalne autonomije i njenu primenu u svrhu zaštite nacionalnih manjina. Na primeru Srbije, odnosno bivše Jugoslavije gde je primenjen sovjetski model autonomije, vidimo da je od tada prisutan teritorijalni princip zaštite nacionalnih manjina. Sa druge strane, manjinski politički lideri i partije imaju drugačije vizije o teritorijalnim autonomijama, što predstavlja izazov u procesu integracije nacionalnih manjina.

Ključne reči

teritorijalna autonomija, nacionalne manjine

Manjinski zahtev za uspostavljanje teritorijalne autonomije predstavlja politički zahtev koji zauzima značajno mesto na listi zahteva nacionalnih manjina, sa kojima politički lideri etničkih zajednica u postkomunističkim državama imaju najviše iskustva. Baubek navodi da politička autonomija uključuje različit skup ovlašćenja koja su inherentna savremenoj državnosti, poput zakonodavne i izvršne vlasti određenih teritorijalnih jedinica. Na taj način manjinske grupe ostvaruju „teritorijalnu suverenost“ (Baubek, 2004: 222). Zahteve za političkom autonomijom postavljaju uže kategorije kulturne grupe, a to su: nacionalne manjine i etničke grupe/zajednice (Ibid, 223). Etnička pripadnost nije nužan kriterijum za uspostavljanje teritorijalne autonomije, međutim predstavlja važan faktor u klasifikaciji teritorijalnih autonomija.

Postoje dve kategorije: teritorijalna autonomija zasnovana na etničkoj pripadnosti (etno - teritorijalna autonomija) i teritorijalna autonomija bez davanja jednoj grupi prava na samoupravu na određenoj teritoriji odnosno multietnička autonomija (Biber, 2004: 71).

U međunarodnim dokumentima aranžman teritorijalna autonomija ima važno mesto. U Kopenhaškom dokumentu (1990) OEBS - a predviđeno je uspostavljanje „odgovarajuće lokalne ili autonomne administracije koja odgovara specifičnim istorijskim i teritorijalnim okolnostima“ kako bi se unapredili etnički, kulturni, jezički ili religijski identiteti „određenih nacionalnih manjina“. Ipak, Savet Evrope u Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina (1995) nije uključio ovo rešenje (Kolsto, 2002: 185).

Rešavanje manjinskog pitanja u gotovo svim državama, kao i u okviru međunarodnih dokumenata, karakterišu dve tendencije koje su prisutne i danas. Prvo - rešavanje manjinskog pitanja u najvećoj meri povezuje se sa statusom autonomnih pokrajina. Drugo - razne etničke, verske i jezičke grupe stavljene su pod pojam „nacionalne manjine (Špadijer, 1997: 142). Teritorijalna autonomija (u literaturi se koristi termin „političko - teritorijalna autonomija“) predstavlja politički zahtev koji se upućuje državi na čijoj se teritoriji manjinske zajednice nalaze. AP Vojvodina i

AP Kosovo i Metohija, u okviru bivše SFRJ imale su status konstitutivnih elemenata federacije, a posle donošenja Ustava RS (1990) autonomne pokrajine su dobile status političko – teritorijalnih autonomija.

Postoji nekoliko načina da se izbegne usvajanje aranžmana teritorijalnih autonomija za manjinske grupe. Prvi je odbacivanje zahteva i referendum za uspostavljanje teritorijalnih autonomija ili ukidanje postojećih TA aranžmana. Drugi je praksa unutrašnjih razgraničenja kako bi se izbeglo da manjine postanu većine u određenim delovima države. Treće – naseljavanje većinske zajednice u područja sa manjinskom koncentracijom, kako bi se brojčano nadmašile. Ova politika je najpre razvijena na Zapadu i primenjivana je u 19. veku u SAD i Kanadi, Rumuniji, Poljskoj, Čehoslovačkoj. Takođe je postojala i finansijska podrška za naseljavanje stanovništva kako bi se oslabila manjinska koncentracija. U Grčkoj, etnički Grci su dobijali finansijsku pomoć (u periodu od 1967-1974) da se nasele u Zapadnoj Trakiji (gde su Turci brojčano dominantni), Italija, posle Drugog svetskog rata, podsticala je naseljavanje Italijana u Južnom Tirolu gde su bili koncentrisani Nemci. Takođe je Srbija na ovaj način pokušavala da „podstakne“ povratak Srba na Kosovo (Kimlika, 2002: 76).

Pojedine države su posezale za ukidanjem autonomija – Srbija, donošenjem Ustava (1990) ukinula odnosno redefinisala nadležnosti AP Vojvodine i AP Kosova; zatim Ukrajina je 1992. godine umanjila nadležnosti Krima, a potom vratila; Azerbejdžan je ukinuo aranžman TA Nagorno Karabaha, kao i Gruzija za Abhaziju i Južnu Osetiju, itd. U zapadnim državama, u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Francuskoj i Španiji bila je razvijena praksa unutrašnjeg razgraničenja kako manjine ne bi postale većine u određenim područjima. Takođe, države Centralne i Istočne Evrope posezale su za menjanjem unutrašnjih granica kako bi oslabile položaj manjinskih grupa u područjima gde bi predstavljali većinu. Slovačka je izmenila unutrašnje granice kako etnički Mađari ne bi činili većinu, zatim i Hrvatska koja je izmenila unutrašnje granice u Krajini i Zapadnoj Slavoniji kako Srbi ne bi postali većina u ovim područjima. Moldavija pokušala da oslabi položaj Bugara i predložila spajanje okruga, Litvanija je takođe pokušala na isti način da oslabi položaj Poljaka, kao i Italija (nakon Drugog svetskog rata) u slučaju Nemaca (Kimlika, 2002: 75).

Partije nacionalnih manjina i manjinski politički lideri u Srbiji zalažu se stvaranje teritorijalnih autonomija zasnovanih na etničkoj pripadnosti odnosno na monoetničkom principu. U definisanju zahteva za političkom odnosno teritorijalnom autonomijom manjinske grupe i politički lideri oslanjaju se na istorijski kontinuitet, geografsku/teritorijalnu koncentrisanost manjinskih grupa, ugovore i sporazume o poštovanju političke autonomije nacionalnih manjina, kao i nepravdu prinudne asimilacije (Baubek, 2004: 223).

Partije mađarske nacionalne manjine pozivaju se na nepravdu koju im je doneo kraj Prvog svetskog rata odnosno Trijanonski sporazum iz 1920. godine. Takođe, Mađari se pozivaju na autohtonost na prostoru Vojvo-

dine, tačnije na njihovo prisustvo, u većem broju tokom 17. i 18. veka. Važan politički događaj za mađarsku nacionalnu manjinu, kao i druge manjinske grupe je prisajedinjenje Vojvodine Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, nakon propasti Austougarske u čijem je sastavu bila. Posle Drugog svetskog rata autonomija Vojvodine bila je česta tema vojvođanskih komunista koji su se borili za autonomiju Vojvodine, protiv „srpskog imperijalizma“ (Bjelica, 2015: 22). Takođe, nakon završetka Drugog svetskog rata, ideja o autonomiji Vojvodine je bila u usponu. Hrvatski političari zalagali su se za podelu Vojvodine između Hrvatske i Srbije, dok su srpski političari insistirali da Vojvodina bude u sklopu Srbije, bila ona samostalna ili u federalnoj vezi sa Hrvatskom i Slovenijom. U martu 1944. godine Josip Broz Tito je u jednom članku izjavio da autonomiju prepušta samim Vojvođanima, da odluče kojoj će se federalnoj jedinici pripojiti. U aprilu, 1945. godine, na Sedmoj pokrajinskoj konferenciji, forum vojvođanskih komunista se opredelio da Vojvodina bude u sastavu Srbije (Bjelica, 2015: 24). Posle raspada SFRJ, političke partije mađarske nacionalne manjine uvajaju koncept trostepene autonomije odnosno etničke autonomije za Mađare Pala Šandora, koji se oslanja na niz međunarodnih dokumenata, kao i na mišljenja Badinterove komisije o razrešenju krize u bivšoj Jugoslaviji (1991).

Partije bošnjačke nacionalne manjine i lideri, u zahtevima za teritorijalnu autonomiju Sandžaka pozivaju se na autohtonost Bošnjaka na prostoru Raške oblasti, zbog čega i koriste termin „Sandžak“ koji nije u zvaničnoj upotrebi od 1912. godine, a odnosi se na oblast koja je bila pod upravom vojvoda za vreme Otomanske vlasti. U Deklaraciji o položaju sandžačkih Bošnjaka (2009) koje je usvojilo Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV) navodi se: „sandžački Bošnjaci su deo bošnjačkog nacionalnog korpusa, sa Bosnom i Hercegovinom kao matičnom državom i njihov nacionalni identitet i autohtonost na području Republike Srbije je nesporan i neupitan“ (*Deklaracija o položaju sandžačkih bošnjaka*, 2009). Politički lideri bošnjačkih političkih partija u zahtevima za uspostavljanje teritorijalne autonomije Sandžaka navode tri značajna politička događaja za Bošnjake, a to su: Sjenička konferencija (1917), zasedanje ZAVNOS-a u Pljevljima (1943) i referendum o autonomiji Sandžaka iz 1991. godine. Na Konferenciji u Sjenici je jednoglasno doneta rezolucija kojom se traži da se Sandžak, kako onaj koji je ušao u sastav Crne Gore tako i onaj u sastavu Srbije, pripoji Bosni i Hercegovini, pošto „istorijom i jezikom pripada istoj, a ne Crnoj Gori“. U slučaju da zahtev ne bude ispunjen, zatražena je autonomija Sandžaka (Bošnjačko nacionalno vijeće, 2017: 2). Na Zasedanju ZAVNOS-a 20. novembra 1943. godine, u Pljevljima, obrazovan je ZAVNO Sandžak – kao najviši pokrajinski organ narodne vlasti, u prisustvu 252 delegata. Međutim, bošnjački politički lideri ne navode podatak da su delegati bili hrišćanske veroispovesti i nijedan nije bio iz Novog Pazara, Tutina, Rožaja i Sjenice. Dok se na referendumu o specijalnom statusu Sandžaka (1991) – izjasnila se samo jedna etnička zajednica – Bošnjaci. Kao i na referendumu 1991. godine, izjasnila samo

jedna etnička zajednica – Bošnjaci, gde je od ukupno 264.156 Bošnjaka sa pravom glasa – 183.302 odnosno 98.92% glasalo je „za” političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka. Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka (1993), kao i Dokument DZVM o trostepenoj autonomiji, oslanja se na mišljenja Badinterove komisije. Takođe, U Predlogu za rešavanje statusa Sandžaka iz 2019. godine, koji je donela Stranka Demokratske akcije (SDA) navodi se da polaze od „modela Badinterove komisije za trajno rešenje jugoslovenske krize, priznavanjem avnojskih granica za međunarodne granice novonastalih država na prostoru bivše Jugoslavije i uspostavljanjem specijalnog statusa za delove naroda koji ostanu izvan matične države” (Slobodna Evropa, 2019).

Kako bi dokazali autohtonost Albanaca na jugu Srbije, albanski politički lideri aktuelizovali su ilirsku teoriju o etničkom poreklu Albanaca, prema kojoj Albanci vode poreklo od ilirskog plemena – Dardanaca koji su se još u antičkom periodu naselili na prostor Balkana tačnije na prostoru Srbije, Kosova i Makedonije. Drugi argument iz istorije odnosi se na dokazivanje doprinosa kosovskih Albanaca u partizanskoj borbi i oslobađanju Jugoslavije.

Proces integracije manjinskih grupa u Srbiji ometa uverenje koje postoji kod dominantnih nacionalnih manjina, tačnije da su im prava koja uživaju u sadašnjosti umanjena u odnosu na ona koja su uživali u SFRJ (Simeunović, 2014: 95). U SFRJ koncept teritorijalne autonomije najpre je bio ključni instrument u balansiranju nacionalnih aspiracija, a zatim je postala i važan mehanizam u regulaciji etničkih sukoba, gde je najpre korišćena kao metod za eliminaciju razlika, a zatim kao metod za upravljanje razlikama. Od 1991. godine, teritorijalna autonomija je ključan instrument u rešavanju etničkih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije (prema: F. Biber). Mirovni sporazumi trebalo je da reše etničke konflikte, zasnovani na „teritorijalizaciji etničnosti” predviđali su institut teritorijalne autonomije kako bi se izbeglo inteziviranje nacionalnih aspiracija (Biber, 2004: 69).

Principi teritorijalne autonomije i secesije razlikuju se, ali se na polju praktične politike često „preklapaju” (P. Kolsto). Reč „secesija” odnosno otcepljenje ima negativne konotacije, jer uključuje nasilje (A. Pavković). Važno je istaći da partije nacionalnih manjina gotovo nikada ne spominju tu reč „secesija” u svojim programima ili deklaracijama o nezavisnosti. Takođe, devedesetih godina termin „autonomija” bila je prisutna u političkim deklaracijama i programima manjinskih stranaka na jugu Srbije, Sandžaku i Vojvodini. Međutim, nakon 2000. godine termin „autonomija” je kod bošačkih i albanskih partija zamenjen terminom „specijalni status”. Albanci na Kosovu i Metohiji borbu za autonomiju započeli su uspostavljanjem paralelnih institucija. Secesija ili otcepljenje podrazumeva „stvaranje nove države putem povlačenja teritorije i njenog stanovništva, pri čemu je ta teritorija prethodno bila deo postojeće države” (Pavković, 2008: 12). Glavni ishod secesije je stvaranje nove države, na teritoriji države domaćina odnosno matične države (Isto).

Ključ za uspješno otepljenje teritorije je priznanje i podrška drugih država, naročito velikih sila ili stalnih članica Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Proces otepljenja je zakružen članstvom otepljene države u Ujedinjenim nacijama (UN) i priznanjem države domaćina / matične države (Pavković, 2013: 10). Međunarodni sud pravde je u svom Savetodavnom mišljenju, 2010. godine, zaključio da jednostrana Deklaracija o nezavisnosti Kosova (2008) nije prekršila međunarodno pravo, rezoluciju UN 1244, ni međunarodni pravni poredak na Kosovu: "Za razliku od Rezolucije 1244 Deklaracija o nezavisnosti je pokušaj da se konačno odredi status Kosova. I svrha ove Rezolucije jeste uspostavljanje privremene administracije na Kosovu bez bilo kakvog prejudiciranja statusa" (*Radio Slobodna Evropa, 2010*). Ukupno 101 država priznalo je nezavisnost Kosova.¹ Prema spisku Kancelarije za Kosovo i Metohiju Vlade Srbije ukupno 97 država nisu priznale jednostrano proglašenu nezavisnost Kosova. Srbija je od 2017. godine pokrenula kapamanju povlačenja nezavisnosti Kosova. Do početka 2023. godine 27 država je povuklo odluku o priznavanju nezavisnosti Kosova, čija će imena biti objavljena u javnosti u narednom periodu (*Slobodna Evropa, 2023*).² Kosovo je 12. maja 2022. godine apliciralo odnosno podnelo zahtev za članstvo u Savetu Evrope, koji je odobrila Vlada Kosova.³ Kosovo nije član sledećih međunarodnih organizacija, a to su: Ujedinjene nacije (UN), NATO, Savet Evrope, Svetska trgovinska organizacija, Svetska zdravstvena organizacija, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), Međunarodna kriminalistička policijska organizacija (INTERPOL) kao ni Organizacije za obrazovanje, nauku i kulturu Ujedinjenih nacija - UNESCO (*Radio Slobodna Evropa, 2022*).

[1] Među državama koje su prve priznale nezavisno Kosovo, 2008. godine su: Albanija, Francuska, Turska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Nemačka, Sjedinjene Američke Države, Belgija, Švajcarska, Švedska, Austrija, Slovenija, Mađarska, Bugarska, Hrvatska, itd.

[2] Među državama koje su povukle priznanje su: Sao Tome i Prinsipe (2013), Solomonska ostrva (2018), Surinam (2017), Burundi (2018), Liberija (2018), Papua Nova Gvineja (2018), Leseto (2018), Komonvelt Dominika (2018), Grenada (2018), Unija Komora (2018), Madagaskar (2018), Palau (2019), Centralnoafrička Republika (2019), Togo (2019), Gana (2019), Nauru (2019) i Sijera Leone 2020. godine (Izvor: *Kancelarija za Kosovo i Metohiju*, pristupljeno: 15.02.2023.).

[3] Do sada Kosovo je uspelo da postane član sledećih međunarodnih organizacija: Svetska banka (član od 2009. godine), Međunarodni monetarni fond (član od 2009. godine za čiji je ulazak glasalo 96 od 198 država), Evropska banka za obnovu i razvoj, Svetska carinska organizacija (član od 2017. godine). Zatim, u julu 2007. godine Kosovo je postalo punopravni član CEFTA (Centralnoevropski ugovor o slobodnoj trgovini). U junu 2016. Kosovo je postalo 121. član Stalnog arbitražnog suda (Hag), takođe iste godine, u maju, Kosovo primljeno u Uniju evropskih fudbalskih asocijacija (UEFA) i prethodno, 2014. godine Kosovo je postalo član Međunarodnog olimpijskog komiteta (*Radio slobodna Evropa, 2022*).

Sovjetski model autonomije u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ)

Instituti manjinske zaštite koji su postojali u pravnom sistemu u bivšoj Jugoslaviji ostali su prisutni sve do danas i utiču na vođenje manjinske politike. Vil Kimlika smatra da je nasleđe pseudofederalizma iz komunističkih režima uticalo da zemlje Centralne i Istočne Evrope ojačaju otpor prema federalizmu i teritorijalnim autonomijama. Kimlika sovjetski model federalizma označava kao „pseudofederalizam” (Čehoslovačke, SSSR – a i Jugoslavije) jer je podrazumevao podelu vlasti između centralnog i lokalnog nivoa, dok je stvarna vlast bila u rukama Komunističke partije. Ovakva vrsta federalnog sistema nije bila usmerena na prihvatanje različitih identiteta i interesa, već je korišćena kako bi se umanjile i uklonile šanse za etničku mobilizaciju (Kimlika, 2002: 81). Nasledeni TA aranžmani iz sovjetskog perioda prouzrokovali su fragmentaciju unutar novih država, kao što su: Azerbejdžan (Nagorno – Karabah), Uzbekistan (Karakalapja), Tadžikistan (Gorno – Badahšan), Gruzija (Južna Osetija i Abhazija, izuzev Adžarije), Ukrajina (Krim), Moldavija (Gagauzija i Dnje-star odnosno Pridnjestrovlje), uključujući primer Kosova u Srbiji (Isto).

Sovjetski model federalizma karakterisala su četiri nivoa autonomnih jedinica: republike (koje su u praksi tretirane kao regioni), autonomne republike, autonomni okruzi i nacionalni okruzi (Vujačić, 2013: 108). Pal Kolsto navodi: „na duži period veći broj etničkih zajednica uživao je više lingvističkih i kulturnih prava u Sovjetskom Savezu, nego u mnogim multinacionalnim državama modernog sveta” (Kolsto, 2002: 188). Sovjetski model izvezen je u Jugoslaviju (Prema jugoslovenskom ustavu iz 1946. uspostavljen je federalizam), Rumuniju (rumunski predsednik Georgi Georgije Dež uveo je posebne aranžmane, distrikt Transilvaniju za Seke-lje (etničke Mađare). Nikolau Čaušesku ukinuo je taj aranžman). Zatim, sovjetski federalizam takođe je primenjen u Čehoslovačkoj (Slovaci su dobili posebnu državnu teritoriju kao rezultat sporazuma sa Česima, dok Mađari u južnoj Slovačkoj, Ukrajinci u istočnoj Slovačkoj i region Moravija nisu dobili taj status), kao i van Evrope, u Vijetnam i NR Kinu (Kolsto, 2002: 188).

Na drugom zasedanju AVNOJ – a, 1943. godine odlučeno je da će Jugoslavija imati federalno državno uređenje i da će postojati pet konstitutivnih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci) koji će imati svoje republike. Saveznim Ustavom FNRJ (1946) uveden je etnički federalizam. Od svih jugoslovenskih republika (Narodna Republika Hrvatska, Narodna Republika Slovenija, Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Narodna Republika Makedonija i Narodna Republika Crna Gora) samo je Srbija federalizovana i podeljena na još dve pokrajine Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu kosovsko – metohijsku oblast. Jugoslovenske nacije su dobile republike, a manjine pokrajine (Bakić, 2011: 224). U literaturi se navodi da je glavni razlog za stvaranje ovih

pokrajina unutar Srbije bio u svrhu realizacije teritorijalnog principa zaštita nacionalnih manjina, kako bi se manjinskim grupama garantovala kulturna, politička i upravna prava i time ostvario princip ravnopravnosti, ipak, sa druge strane s obzirom da su pokrajine mogle blokirati odluke Narodne Skupštine Srbije u praksi je „stvoren jedan perfidan sistem u kome su manjine korišćene da bi se kontrolisala većina” (Ibid, 225).

Na Drugom kongresu KP Srbije, 1949. godine, Petar Stambolić je izjavio da su vojvođanska i kosovsko-metohijska autonomija stvorene zbog „slamanja ostataka velikosrpskog šovinizma” prema nacionalnim manjinama. Jugoslovenski komunisti, po ugledu na sovjetski model autonomije, smatrali su da će se stvaranjem vojvođanske autonomije rešiti pitanje položaja i odnosi nacionalnih manjina, koji u prvi petnaest godina od uvođenja autonomije Vojvodine nisu bili na zavidnom nivou. Težnje jugoslovenskih komunista potvrđuje prvi Statut AP Vojvodine iz 1949. godine, gde se u članu 2. navodi: „U cilju ostvarenja bratske saradnje među narodnostima koje žive u Vojvodini i osiguranja prava nacionalnih manjina utvrđenih Ustavom FNRJ i Ustavom NRS, Vojvodina uživa saglasno izraženoj slobodnoj volji naroda, posebna autonomna prava utvrđena ovim statutom” (Bjelica, 2015: 27).

„Druga” Jugoslavija (1945 - 1992) preuzela je sovjetski model autonomija iz Ustava SSSR (1936). U ustavima nekadašnje SFRJ nisu bili precizno definisani razlozi koji treba da omoguće formiranje autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti. Krajem šezdesetih godina, a naročito posle donošenja Ustava iz 1974. godine, autonomne pokrajine su stekle status konstitutivnih elemenata federalizma, a u praksi su postale republike, naročito na Kosovu i Metohiji, gde se autonomna pokrajina pretvorila u državno nacionalni okvir i gde je albanska manjina bila brojčano dominantna. Albanska nacionalna manjina je u okviru autonomne pokrajine pronašla rešenje za svoje manjinsko pitanje. Na Kosovu i Metohiji, u većoj meri nego u Vojvodini, formiran je birokratsko upravljački sloj, gde su dominirali Albanci, koji je raspoređivao sredstva koja su slale federacija i Republika Srbija, za ubrzani razvoj Kosova i Metohije, što nije dovelo do veće lojalnosti albanske nacionalne manjine, već obrnuto. Uporedno sa urbanizacijom, razvojem komunikacije, obrazovnog, zdravstvenog sistema rastao je albanski nacionalizam i separatizam, na čijem je čelu bio albanski birokratsko upravljački sloj (Špadijer, 1996: 141). Politika ujednačavanja” (u oblasti ekonomije, politike, kulture...) koju su jugoslovenski komunisti koristili u svrhu integracije etničkih manjina, albanski politički lideri su iskoristili u svrhu jačanja zaheva za otcepljenjem. U prilog ovome govori i činjenica, koja proizilazi iz Veberovog tumačenja nacije - da je nejednaka raspodela prestiža i moći poslužila kao osnova za etnički i nacionalni sukob u jugoslovenskoj pokrajini Kosovo (Vujačić, 2013: 136).

U većini izbornih kampanja partije mađarske nacionalne manjine pozivaju se na ovlašćenja koje je Vojvodina imala prema Ustavu SFRJ iz 1974. godine. Posle demokratskih promena građani Vojvodine bili su

nezadovoljni političkim uređenjem u Srbiji, tačnije, položajem i statusom Vojvodine kao i nadležnostima Pokrajine. Istraživanje iz oktobra 2001. godine pokazalo je da se čak 39,1% građana Vojvodine opredelilo za autonomiju Vojvodine iz 1974. godine (Komšić, 2006: 61). Nacionalne manjine u Srbiji traže povratak „starih rešenja“, međutim „stara rešenja“ za upravljanje etnokulturalnošću nisu adekvatna u promenjenim okolnostima, jer bi ojačala već postojeću segregaciju manjinskih grupa.

Ustav Republike Srbije iz 1990. godine napravio je „radikalni zaokret“ u položaju i nadležnostima autonomnih pokrajina. Autonomne pokrajine više nisu bile konstitutivni element federacije, već su dobile status „političko teritorijalna autonomija“. U članu 108, Ustava RS (1990) navodi se: „Autonomne pokrajine obrazovane su u skladu sa posebnim nacionalnim, istorijskim, kulturnim drugim svojsvtvima njihovih područja“. Sa raspadom Jugoslavije manjinsko pitanje je zahtevalo nov i drugačiji pristup, čije su osnove bile postavljene u Ustavu RS (1990) i ustavima republika (Špadijer, 196: 140, 141). Špadijer naglašava da Ustav RS i ustavi republika polaze od koncepta građanina i da u tim okvirima pripadnici nacionalnih manjina mogu zaštititi svoja prava i slobode, što bi značilo da su pripadnici nacionalnih manjina pre svega građani, pa tek onda Albanci, Mađari, Bugari, itd (Špadijer, 1996: 142)

Prema istraživanjima o teritorijalnim autonomijama, posle donošenja Ustava RS (1990) postojali su različiti stavovi. Ispitanici sa Kosova i Metohije preferirali su tadašnji status ili ukidanje svake autonomije. Taj stav je zastupalo 67% ispitanika (1993. godine), a 1994. - 63% ispitanika. U Srbiji je dominirao stav da mađarska nacionalna manjina treba da zadrži tadašnji status (66%), kao i Muslimani - 61% ispitanika. Prema stavovima javnog mnjenja u Srbiji, nije bilo potrebe za nekim posebnim statusom, poput kulturne autonomije, statusa konfederalnog naroda ili teritorijalne autonomije dodeliti ovim nacionalnim manjinama (Mihajlović, 1996: 425).

Prema nekim teorijskim shvatanjima, Albanci su po Ustavu RS iz 1990. godine imali isti status kao germansko stanovništvo u Južnom Tirolu (Orlović, 2008: 226). Prema Statutu autonomije iz 1972. godine, Južni Tirol imao je dve vrste zakonodavnih ovlašćenja: primarna (dvojezičnost, negovanje kulturnih ustanova, prostorno planiranje...) i sekundarna (mesna policija, nastava u osnovnim i srednjim školama, trgovina, kategorizacija radnih mesta ...). Problem Južnog Tirola profilisao je sa jedne strane kao teritorijalno pitanje, a sa druge kao problem očuvanja nacionalnog identiteta germanskog stanovništva u Italiji (Drobnjaković, 1996: 479). Između Kosova i Južnog Tirola povlačena je paralela. Međutim, prema Ustavu SFRJ iz 1974. godine AP Kosovo je uživala daleko veći stepen samostalnosti nego Statut autonomije Južnog Tirola, što nije bilo dovoljno da zadovolji zahteve albanskog stanovništva (Isto, 481). U novije vreme, bošnjački politički lideri su ideju o autonomiji Sandžaka poredili sa modelom Južnog Tirola, kao i modelom Zajednice srpskih opština (ZSO) na Kosovu (Politika, 2014).

Teritorijalni zahtevi nacionalnih manjina u Srbiji

Prema Ustavu Republike Srbije (2006), član 182: Republika Srbija ima Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu pokrajinu Kosovo i Metohija. Suštinska autonomija Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija urediće se posebnim zakonom koji se donosi po postupku predviđenom za promenu Ustava. Nove autonomne pokrajine mogu se osnivati, a već osnovane ukidati ili spajati po postupku predviđenom za promenu Ustava. Predlog za osnivanje novih ili ukidanje, odnosno spajanje postojećih autonomnih pokrajina utvrđuju građani na referendumu, u skladu sa zakonom. Teritorija autonomnih pokrajina i uslovi pod kojima se može promeniti granica između autonomnih pokrajina određuje se zakonom. Teritorija autonomnih pokrajina ne može se menjati bez saglasnosti njenih građana izražene na referendumu, u skladu sa zakonom.⁴ Kao što smo pomenuli zahtevi nacionalnih manjina za teritorijalnom autonomijom u Srbiji, zasnovani su na monoetničkom principu. Početkom devedesetih godina, partije mađarskih, albanskih i bošnjačkih nacionalnih manjina su u partijskim programima i deklaracijama jasno definisali institucionalno uređenje, nadležnosti kao i granice teritorijalnih autonomija za koju se zalažu.

Prema Subotiću, mađarska trostepena autonomija je na neki način mađarskoj nacionalnoj manjini pružila smernice kako da pravo na samoopredeljenje iskoristi u svrhu odcepljenja (Subotić, 2011:109). Mađarska trostepena autonomija (1992) Šandora Pala obuhvatala je: opštine sa specijalnim statusom, naselja u dijaspori i personalnu autonomiju. Opštine sa specijalnim statusom mogu se međusobno udruživati i stvoriti – Mađarsku autonomnu oblast, kako bi na efikasniji način interesi Mađara bili zaštićeni. Mađarska autonomna oblast – odnosno samouprava Mađara bila bi ostvarena u sledećim oblastima: obrazovanje, zdravstvo, privreda, socijalna zaštita, informisanje, pravosuđe, održavanje reda i mira i obuhvata opštine: Kanjiža, Senta, Ada, Bečej, Bačka Topola, Mali Idoš, Subotica i Čoka. Organi Mađarske autonomne oblasti: skupština, oblasno veće i predsednik autonomne oblasti. Skupština autonomne oblasti

[4] Prema Zakonu o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 129/2007, 18/2016 i 47/2018), član 27: teritoriju Autonomne pokrajine Vojvodine čine teritorije sledećih opština: Ada, Alibunar, Apatin, Bač, Bačka Palanka, Bačka Topola, Bački Petrovac, Bečej, Bela Crkva, Beočin, Vrbas, Vršac, Žabalj, Žitište, Indija, Irig, Kanjiža, Kikinda, Kovačica, Kovin, Kula, Mali Idoš, Nova Crnja, Novi Bečej, Novi Kneževac, Opovo, Odžaci, Pećinci, Plandište, Ruma, Sečanj, Senta, Srbobran, Sremski Karlovci, Stara Pazova, Temerin, Titel, Čoka i Šid i gradovi: Novi Sad, Zrenjanin, Pančevo, Sombor, Sremska Mitrovica i Subotica. U članu 28. navodi se da teritoriju Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija čine teritorije sledećih opština: Vitina, Vučitrn, Glogovac, Gnjilane, Gora, Dečani, Đakovica, Zubin Potok, Zvečan, Istok, Kačanik, Klina, Kosovska Kamenica, Kosovska Mitrovica, Kosovo Polje, Leposavić, Lipljan, Novo Brdo, Obilić, Orahovac, Peć, Podujevo, Prizren, Srbica, Suva Reka, Uroševac, Štimlje i Štrpce i grad Priština. Dostupno: https://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/zakon_o_teritorijalnoj_organizaciji_republike_srbije.pdf?script=lat (Datum posete: 28.02.2023.)

bi utvrdila grb, a zastava bi bila crveno - belo - zelena. Glavni argument za mađarsku autonomnu oblast bio je da „Mađari ne žele ništa više, ali ni manje od toga što će Srbi ostvariti u drugim republikama SFRJ” (Pal, 1996: 441). Drugi stepen mađarske autonomije odnosi se na naselja u dijaspori gde Mađari predstavljaju apsolutnu ili relativnu većinu. Lokalni organi samouprave odgovaraju nacionalnom sastavu. Ova lokalna autonomija bi bila ostvariva u petnaest vojvodanskih naselja. Treći stepen odnosi se na „personalnu autonomiju” koja predstavlja originalni doprinos DZVM teoriji i praksi rešavanja manjinskog pitanja (Pal, 1996: 441).

Političko delovanje mađarske zajednice, početkom devedesetih godine, bilo usmereno na teritorijalnu autonomiju Vojvodine, a kasnije se prepliću zahtevi za kulturnom i teritorijalnom autonomijom. Šandor Pal (DZVM) je, 2009. godine, pre smrti, izjavio da mađarska zajednica treba imati ulogu u definisanju statusa Vojvodine. “Mađarsko politiziranje u Vojvodini može se shvatiti i kao permanentno zalaganje za autonomiju. Autonomija bi podrazumevala, ne samo na autonomiju Vojvodine, nego i personalnu autonomiju preko nacionalnih saveta, ideje vezane za teritorijalnu autonomiju, garantovana mesta u parlamentu za manjine, ravnornu zastupljenost u organima uprave i decentralizaciju” (Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009).

Mađarske političke partije nastale raspadom DZVM usvajale su koncept terostepene mađarske autonomije Šandora Pala, među njima su: Savez vojvodanskih Mađara (SVM) na čelu sa Jožefom Kasom, a kasnije sa Ištvanom Pastorom, kao i Demokratska stranka vojvodanskih Mađara. Na parlamentarnim izborima 2007. Mađarska sloga (DZVM i DSVM) i 2008. godine mađarske partije okupljene u Mađarsku koaliciju (SVM, DZVM, DSVM) zastupale su trostepenu mađarsku autonomiju u Vojvodini. Predlog Statuta AP Vojvodine iz 2009. godine, takođe je sadržao zahtev za uspostavljanje mađarske trostepene autonomije. U izbornoj kampanji za parlamentarne izbore 2008. godine, središnja tačka predizbornog programa Mađarske koalicije (MK) bila je trostepena autonomija za Mađare (personalna, kulturna i politička) i etnička odnosno teritorijalna autonomija koja je predviđala formiranje „mađarskog autonomnog okruga”. Regionalnu samouprava pod nazivom “Mađarski autonomni okrug” odnosila se na povezivanje devet opština sa pretežno mađarskim stanovništvom na severu Bačke i Banata u jednu administrativnu celinu, sa Suboticom kao glavnim gradom. U njenom sastavu bile opštine: Ada, Čoka, Mali Idoš, Senta, Kanjiža, Novi Kneževac, Stari Bečej, Bačka Topola i Subotica. Mađarska koalicija je takođe zahtevala reviziju granica pojedinih opština u kojima živi mađarsko stanovništvo, kako bi ušle u sastav „mađarskog autonomnog okruga” (Autonomija, 2008). Jožef Kasa koji je bio Mađarskoj koaliciji, smatrao je da tema manjinske teritorijalne autonomije nije promovisana u pravom trenutku, jer je objavljena u vreme rešavanja pitanja Kosova, što je suzilo manevarski prostor MK za postizborne koalicije. Za razliku od njega, Balin Pastor je istakao sledeće: „Nismo imali nikakvu nameru da s ovim konceptom izađemo tempirano

u izbornoj kampanji, niti zbog toga što je aktuelno rešavanje statusa Kosova" (Autonomija, 2008).

Zahtevi nacionalnih manjina za uspostavljanje teritorijalne autonomije u najintenzivnijoj formi manifestovani su prilikom raspada bivše SFRJ. Danas, zahtevi za teritorijalizacijom etničnosti nacionalnih manjina povezuju se sa Briselskim sporazumom, koji je tehnički uspostavljen 2011, a politički nastavljen 2013. godine, između Beograda i Prištine, koji zapravo predviđa osnivanje Zajednice srpskih opština (ZSO) kako bi se zaštitilo srpsko stanovništvo na Kosovu. Reakcija partija nacionalnih manjina na osnivanje ZSO nije izostala. Može se reći da je taj model kod nekih manjinskih partija ponovo probudio zahteve za teritorijalnom autonomijom. Stranke vojvodanskih Mađara (Pokret mađarske nade, Građanski savez mađara, Demokratski savez Mađara) su objavile: „U svetlu briselskog sporazuma i mađarska zajednica u Srbiji zaslužuje autonomiju sličnog nivoa poput one koja se želi obezbediti srpskoj nacionalnoj zajednici na Kosovu. Želimo skrenuti pažnju srpskoj Vladi na potrebu ukidanja dvostrukih aršina i vođenja otvorenog dijaloga o ovom pitanju" (Blic, 2015). Takođe su, bošnjačke stranke, tačnije lider Stranka demokratske akcije Sulejman Ugljanin je u pismu koje je uputio predsedniku republike Srbije Aleksandru Vučiću, kao i šefu diplomatije EU za spoljnu politiku i bezbednost Žozepu Borelju, specijalnom predstavniku Evropske unije za dijalog Beograda i Prištine, kao i specijalnom izaslaniku SAD za Zapadni Balkan Gabrielu Eskobaru, zahtevao je status za pripadnike bošnjačke nacionalne manjine u Srbiji po modelu koji je predviđen za formiranje Zajednica srpskih opština (ZSO) na Kosovu i Metohiji (RTV, 2023).

Partije Bošnjaka su međusobno podeljene oko pitanja autonomije Sandžaka. U političkom životu Srbije, sa najizraženijim zahtevima o političkoj i teritorijalnoj autonomiji - izlazila je najstarija bošnjačka stranka - Stranka demokratske akcije (SDA), Sulejmana Ugljanina. Najpre je objavljen Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka (1991. godine), a zatim je raspisan referendum o političkoj autonomiji Sandžaka (1992. godine). Zanimljivo je da se i danas, dvadeset i pet godina nakon objavljivanja Memoranduma, to koriste kao „politički kapital", odnosno bošnjačke partije pozivaju se na Memorandum i raspisani referendum koji predstavljaju izraz volje građana za političkom i teritorijalnom autonomijom Sandžaka. Na referendumu je „potvrđena" autonomija Sandžaka sa odazivom 98,92 % birača, koji su glasali za uspostavljanje teritorijalne Autonomije Sandžaka, i priključivanje jednoj od suverenih republika. Memorandum je podrazumevao zakonodavnu, izvršnu u sudsku vlast Sandžaka. Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka je usvojilo Muslimansko nacionalno veće Sandžaka, 1993.godine u Novom Pazaru. MNVS je sredinom 1993. godine usvojilo i objavilo memorandum, ali ne kako su se građani na referendumu izjasnili za autonomiju Sandžaka, nego za "specijalni status Sandžaka" (NIN, 1999). Memorandumom su utvrđene granice Sandžaka, on bi obuhvatao: Novi Pazar, Sjenicu, Tutin, Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav, Rožaje.

Pored toga u Memorandumu (1993) navodi se da je dokument - izraz volje i potrebe bošnjačkog naroda za redistribucijom političke i ekonomske moći sa federalnog na regionalni nivo.

U drugom dokumentu pod nazivom „Memorandum o autonomiji Sandžaka sa specijalnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom“ (1999. Godine) predviđeno je da u organima Sandžaka učestvuju „konstitutivni narodi“ srazmerno nacionalnoj zastupljenosti prema Popisu stanovništva iz 1991. godine. U ovom dokumentu se navodi da bi Sandžak trebalo da ima status federalne jedinice kako je to bilo predviđalo Zemaljsko anti-fašističko veće 1943. godine, kao i Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka iz 1993. godine (Bašić, 2002: 70-74).

Politička dešavanja u Albaniji i na Kosovu reflektovala su se na radikalizaciju manjinskih zahteva Albanaca na jugu Srbije. Oko 99% Albanaca, 1. i 2. marta 1992. godine na referendumu izjasnili su se za „kulturnu i teritorijalnu autonomiju sa pravom priključenja Kosovu“ (Orlović: 2008, 327). Posle oružanih sukoba na jugu Srbije 2001. godine, albanski odbornici iz skupština opština Preševo, Bujanovac i Medveđa usvojili su ukupno šest političkih deklaracija (2006, 2009, 2012, 2013, 2015, 2018. godine) koje su pozivale na ostvarivanje rezultata referenduma i priključenje Kosovu. Autonomija juga Srbije odnosno „Preševske doline“ (nezvanični naziv, koji koriste albanski politički lideri) je u svetlu dešavanja na Kosovu i Metohiji i Briselskog sporazuma (2013) koji predviđa osnivanje Zajednice srpskih opština (ZSO). Argument koji koriste albanski politički lideri protiv osnivanja ZSO odnosi se na to da Zajednica nije zasnovana na multietničnosti, već objedinjuje opštine u kojima je jedna etnička zajednica (Srbi) većinska. Prema prvom dogovoru o ZSO iz 2013. godine, Zajednica bi uključivala sledeće opštine: Severna Mitrovica, Klokot, Parteš, Ranilug, Gračanica, Zvečan, Zubin Potok, Novo Brdo, Leposavić i Štrpce. Posle dešavanja i incidenata na Kosovu krajem 2022. i početkom 2023. godine, Vašington je zauzeo čvrst stav da se ZSO mora formirati. Ambasador SAD -a na Kosovu Džefri Hovenijer rekao je da: „formiranje Zajednice opština sa srpskom većinom nema alternativu“ i da ne bi trebalo da bude u suprotnosti sa Ustavom Kosova. Izaslanici Evropske Unije Gabrijel Eskobar i Miroslav Lajčak boravili su više puta u Prištini kako bi intezivirali razgovore o ZSO (Gazeta Express, 2023). Premijer Kosova Aljbin Kurti, u februaru 2023. godine izjavio je da ukoliko se uspostavi ZSO na Kosovu, pod uslovom da ne bude jedninacionalna, u skladu sa kosovskim ustavom, što bi ispratilo i gašenje srpskih opština, i priznanje Kosova od strane Srbije, u tom slučaju taj model takođe mora biti uspostavljen na jugu Srbije za Albanace (Bujanovačke novine, 2023).

Zaključak

U praksi vidimo da je sovjetski model autonomije proizveo fragmentaciju unutar država nastalih raspadom SSSR - a, jer su nasledile odnosno za-

držale TA aranžmane iz sovjetskog perioda. Na primeru Druge Jugoslavije, takođe vidimo da je primena sovjetskog modela autonomije bila jedinstvena jer je primenjen teritorijalni princip zaštite nacionalnih manjina, međutim kada se od takve vrste aranžmana odustalo, početkom devedesetih godina 20. veka, vidimo da je nasleđeni TA aranžman iz komunističkog perioda bio neodrživo rešenje za međuetničke odnose. Sa druge strane, partije nacionalnih manjina imaju sopstvene vizije teritorijalnih autonomija u okviru kojih žele da sačuvaju svoju etničku distinktivnost, jer im kulturna autonomija nije dovoljna garancija za to. Takođe, politički lideri nacionalnih manjina koriste teške i prelomne trenutke države kako bi afirmisali teritorijalne zahteve (bilo da se radi o raspadu Jugoslavije, samoproglašenju nezavisnosti Kosova 2008. godine, razgovorima Beograda i Prištine o modelu Zajednice srpskih opština). Teritorijalni zahtevi nacionalnih manjina, ostali su nepromenjeni od početka devedesetih do danas i predstavljaju glavni politički kapital u procesu etnomobilizacije pripadnika nacionalnih manjina, bez naznaka da će biti promenjeni.

Territorial Autonomy and National Minorities in Serbia

Abstract

In this paper, I deal with the demands of national minorities for territorial autonomy. In the early nineties of the 20th century, the parties of national minorities elaborated in detail the demands for the establishment of territorial autonomies in their political programs, and in my paper I will try to answer whether there has been a change in the demands for the territorialization of ethnicity. At the beginning, we will analyze the theoretical explanations of territorial autonomy and its application for the purpose of protecting national minorities. On the example of Serbia, that is, the former Yugoslavia where the Soviet model of autonomy was applied, we see that the territorial principle of protection of national minorities has been present ever since. On the other hand, minority political leaders and parties have different visions of territorial autonomies, which represents a challenge in the process of integration of national minorities.

Keywords

territorial autonomy, national minorities

Literatura i korišćeni izvori:

- Bakić, Nada (2011). „Manjinska politika u komunizmu i današnjoj Srbiji“, u: *Strani pravni život* (223-243), god. 55, br. 3. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Baubock, Rainer (2004). “Territorial or Cultural Autonomy for National Minorities?”, u: *The Politics of Belonging, Nationalism, Liberalism and Pluralism*, Wien (221-228).
- Bašić, Goran (2002). *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*. Beograd: Centar za antirratnu akciju.

- Bjelica, Slobodan (2015). Sporovi oko autonomije Vojvodine: 1961 - 1974. Beograd: Službeni Glasnik.
- Biber, Florian (2004). *Institucionaliziranje etničnosti*, br. 25, Sarajevo: Internacionalni Forum Bosna.
- Vujačić, Veljko (2013). *Sociologija nacionalizma*, Beograd: JP Službeni glasnik.
- Drobnjaković, Nina (1996). Iskustvo Južnog Tirola i rešavanje položaja nacionalnih manjina. U M. Macura u V. Stanovčić (ur.), *Položaj manjina u saveznoj republici Jugoslaviji* (137-145). Beograd: SANU.
- Kimlika, Vil (2002). Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi. U V. Kimlika i M. Opalski (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?* (27-111). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Kolsto, Pal. (2002). Teritorijalna autonomija kao režim manjinskih prava u postkomunističkim društvima. U V. Kimlika i M. Opalski (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?* (184-199). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Komšić, Jovan (2006). Vojvođanski identitet u tranziciji. U *Helsinške sveske*, br. 24 (44-68). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Mihajlović, Srećko (1996). Predstave nacionalnih manjina u javnom mnjenju Srbije. U M. Macura u V. Stanovčić (ur.), *Položaj manjina u saveznoj republici Jugoslaviji* (421-437). Beograd: SANU.
- Orlović, Slaviša (2008). *Politički život Srbije- između partokratije i demokratije*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Pavković, Aleksandar (2013). Otcepljenje, nasilje i državni razlog. *Političke persepektive*, Vol. 3, No 2 (str. 7-22).
- Pavković, A. & Radan, P. (2008). *Stvaranje novih država - teorija i praksa otcepljenja*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Simeunović, Dragan (2014). *Nacija i globalizacija*. Beograd: Prosveta.
- Subotić, Momčilo (2011). *Srpska Vojvodina i njene manjine*. Beograd: Institut za političke studije.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (2009)
- Špadijer, Balša (1996). Politički sistem Jugoslavije i manjinsko pitanje. U M. Macura u V. Stanovčić (ur.), *Položaj manjina u saveznoj republici Jugoslaviji* (137-145). Beograd: SANU.

Internet izvori:

- Autonomija (2008). Balint Pastor: niti uslov niti mrtvo slovo na papiru. Dostupno: <https://autonomija.info/balint-pastor-niti-uslov-niti-mrtvo-slovo-na-papiru/> (Datum posete: 28.02.2022.)
- Deklaracija o položaju sandžačkih Bošnjaka (2009). Dostupno: <https://www.bnv.org.rs/dokumenta/Deklaracija-BNV-iz-2009.pdf> (Datum posete: 01.03.2023.)
- Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 129/2007, 18/2016 i 47/2018). Dostupno: https://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/zakon_o_teritorijalnoj_organizaciji_republike_srbije.pdf?script=lat (Datum posete: 28.02.2023.)
- Kancelarija za Kosovo i Metohiju. Dostupno: <https://www.kim.gov.rs/lat/np101.php> (Datum posete: 11.11.2022.)

- Kossev info (2023). Gazeta: Redosled i istorija sporazuma ZSO. Dostupno: <https://kossev.info/gazeta-redosled-i-istorija-sporazuma-o-zso/> (Datum posete: 05.03.2023.)
- Politika (2014). Sandzak organizovati kao Južni Tirol. Dostupno: <https://www.politika.rs/scc/clanak/306040/Sandzak-organizovati-kao-Juzni-Tirol> (Datum posete: 02.03.2023.)
- Radio Slobodna Evropa (2022). Kosovo apliciralo za članstvo u Savetu Evrope. Dostupno: <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-savet-evrope-aplikacija/31845977.html> (Datum posete: 15.02.2023.)
- Radio Slobodna Evropa (2010). Detalji savetodavnog mišljenja MSP o nezavisnosti Kosova. Dostupno: https://www.slobodnaevropa.org/a/MSP_kosovo_srbija_misljenje/2107268.html (Datum posete: 10.11.2022.)
- Radio televizija Vojvodine (2023). Ugljanin: Regulisati status Bošnjaka u Srbiji po modelu predviđenom za ZSO. Dostupno: https://www.rtv.rs/sr_lat/politika/stranacka-hronika/ugljanin-regulisati-status-bosnjaka-u-srbiji-po-modelu-predvidjenom-za-zso_1415928.html (Datum posete: 01.03.2023.)